

ARAPÇA MANTIK ESERLERİNİN ORTA ÇAĞ VE RÖNESANSTA LATİNCEYE TERCÜMESİ

Charles BURNETT* / Çev. Nazım HASIRCI**

Orta Çağda ve daha sonra Rönesans döneminde, birçok Arapça mantık eseri Latinceye tercüme edildi. Bu tercüme sadece Farabi, İbn Sina, Gazali ve İbn Rüşd gibi İslam (Arabic) filozoflarının eserlerini değil, nihayetinde bütün Orta Çağ ve Rönesans eserlerinin dayandırıldığı, Aristoteles'in Yunanca yazdığı *Organon* veya mantık külliyatı gibi metinleri de kapsıyordu.¹ Matematik, tıp, astroloji ve diğer uygulamalı bilimlerle ilgili Arapça eserlerin Latinceye tercümesinin faydalı olduğu anlaşılabilirken, Semitik bir dilde yazılmış mantıkla ilgili eserlerin, Latince ile ilgili olmayan bir dilde ne anlam ifade ettiğini tasavvur etmek çok zordur. Çünkü Aristoteles mantığı dile çok fazla bağlıdır. Üstelik Latin bilim adamları, tıp ve matematikte bilimsel metinlerden yoksun iken, henüz altıncı yüzyılın başlarında Boethius tarafından tercüme edilen *Organon*'un (Porphyrios'un girişi –*İsagogi*- ile birlikte Aristoteles'in yazdığı mantık külliyatı) en azından ilk yarısının sağlıklı tercümeleme ve ayrıntılı yorumlarına sahiptiler. Bunun yanında onlar, *Organon*'u tamamlamak istedikleri zaman, bu metinleri doğrudan Yunanca'dan tercüme edebildiler. On ikinci yüz yılın ortalarında Venice'li James, *Topikler*, *Birinci* ve *İkinci Analitikler*'i 'otantik yorumlarıyla' birlikte tercüme etmesiyle tanınır. Bu sayede biz on ikinci yüzyıldan beri *Topikler* ve *İkinci Analitikler*'in (ikinci kez) Yunanca'dan tercümelerine sahibiz. Buna karşın aynı yüzyılda Cremona'lı Gerard'ın daha sonraki çalışmaları Arapçadan tercüme ettiğini ve on üçüncü yüzyılda İbn Rüşd'ün *Organon* hakkındaki Orta Şerhler (*Telhis el-Mantık*)'inin tamamının tercüme edildiğini tespit ettik. Böyle yapmaya neden ihtiyaç duyuldu? İşte makalede ele alınacak olan bu sorudur.

Bununla birlikte, önce mantık metinlerinin Arapçadan Latinceye (bazen İbranice vasıtasıyla) tercümesinin boyutları hakkında bazı bilgiler vermek gerekmektedir. Bu tür tercüme ilk olarak on ikinci yüzyılın ortalarında Toledo'da yapıldı. Bunların başında Toledo'da çalışan mütercimlerin duayeni olan ve 1114 ile 1187 yılları arasında yaşayan Cremona'lı Gerard'ın

* Handbook of the History of Logic, Ed., Dov M. Gabbay and John Woods, C. I. 2004, Elsevier BV.

** Doç. Dr. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (edehasirci@gmail.com).

1 Orta Çağda Aristoteles'in çalışmalarının Latince versiyonlarına göz atmak için bakınız, B.G. Dod, "Aristotles Latinus", *The Cambirdge History of Later Medieval Philosophy* içinde, Editörler, N. Kretzmann, A Kenny ve J. Pinborg, Cambirdge Universty Paskısı, 1982, ss. 43-79.

tercümeleri gelmektedir.² Gerard, *İkinci Analitikler*'in yanı sıra bu kitapla ilişkili olan Themistius'un şerhini ve Farabi'nin (ö. 950) "Kıyas Üzerine" (Aristoteles'in çalışmasının ana konusu) başlıklı eserini de tercüme etti. Daha sonra Toledo Katedrali'nde baş diyakoz olan Dominicus Gundissalinus ile İbrahim İbn Davut denilen Yahudi bilim adamına atfedilen eserler gelmektedir. İbn Davut, Toledo'ya takriben 1160'da Müslüman İspanya'dan sürgün olarak geldi ve 'Tümeller Üzerine' [isimli] giriş bölümünün örnek bir tercümesini sunarak İbn Sina'nın büyük felsefi ansiklopedisi *Şifa*'yı tercüme etmek için Toledo Baş Piskoposu'nun himayesine girmeye çalıştı.³ Onun arzusu büyük ihtimalle kabul edildi, çünkü biz kısa süre sonra onu, mantığın *tamamını* (cümel) içeren *Şifa*'nın diğer bölümleri hakkında Dominicus'la işbirliği içerisinde bulmaktayız. Dominicus Gazali'nin 'Filozofların Maksatları' [*Makasid el-Felasife*]'nın tercümesinde de diğer bir bilim adamı İspanya'lı John ile işbirliği yaptı. Bu kitap büyük ölçüde İbn Sina'nın *Danışpazeh* [isimli] diğer bir felsefi incelemesinden türetilmişti. İbn Sina ve Gazali'nin mantık çalışmaları İslam dünyasında oldukça revaçtaydı ve zamanla temel aldıkları Aristoteles'in orijinal çalışmalarının yerine geçtiler.

On ikinci yüzyılın sonlarında ise Kurtuba'da, küçük bir filozof grubu tekrar Aristoteles'e dönmek için ayrı bir teşebbüste bulundu. Bu teşebbüs, İslam felsefe tarihinde istisnai/ufak çaplı (aberrant) bir girişim olmakla birlikte, batı felsefesi üzerinde çok büyük etki yaptı. Çünkü İbn Rüşd de bu grubun içerisindeydi. Onun Aristoteles'in eserlerine yaptığı Özetler, Orta Şerhler ve Büyük Şerhler, 1198'de ölümünden çok kısa bir süre sonra Latin bilim adamlarınca bilinmeye başlandı. Bu eserler arasında, Porphyrios'un *İsagogi*'sinin şerhiyle başlayan *Retorik* ve *Poetik*'in de (Arapça metinde normal olarak bulunan) dahil olduğu *Organon* üzerine Orta Şerhler külliyatı (*Telhis el-Mantık*) da vardı.⁴ Orta Şerh metinlerinin *İsagogi*, *Kategoriler* ve *Önermeler* üzerine olan ilk üçü, 1220'de Napoli'de Lunali William tarafından neredeyse tamamen tercüme edildi.⁵ Lunali William aynı zamanda muhtemelen *Birinci* ve *İkinci Analitikler*'in Orta şerhlerini de tercüme etti. William Kutsal Roma İmparatoru II Frederick tarafından 1224'te kurulan yeni Napoli üniversite-

2 Müteakip paragrafı H. Hugonnard'ın [şu eserine] borçluyum; "*Les oeuvres de Logique traduites par Gerard de Cremona, Gerardo da Cremona*" içinde, Ed., P. Pizzamiglio, Annali della Biblioteca statale e libreria civica di Cremona, XLI, 1990, Cremona, 1992, ss. 45-56. Aynı zamanda bkz. C. Burnett, "The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century", *Science in Context*, 2001.

3 Bkz D. N. Hasse, *Avicenna's De Anima in the Latin West*, London: The Warburg Institute, 200, ss. 4-7.

4 Bkz. D. Black, *Logic and Aristotle's Rhetoric and Poetics in medieval Arabic Philosophy*, Leiden: Brill, 1990.

5 Bkz. *Commentum Medium super libro Peri Hermenias Aritotelis translatio Wilhelmo de Luna Attributa*, ed. R. Hissete, leuven. Peeters, 1996, ss. 1*-4*.

siyle bazı ilişkiler kurmuş olmalı. Frederick Arapça mantığa çok ilgi duyuyordu; çünkü Memlük Sultanı'nı, en seçkin İslam filozoflarından Siraceddin el-Urmevi'yi Palermo'daki sarayına göndermeye ikna etti. Urmevi burada 'onun için Arapça bir mantık kitabı yazdı' (Biz bunun ne içerdiğini bilmiyoruz).⁶ Frederick'in 1250 de ölümünden sonra oğlu Manfred de babasının entelektüel ilgilerine devam etti ve eğer 'Kral Manfred'in Mütercimi', Alman Herman ile aynı kişi ise, İbn Rüşd'ü tercüme etme projesinin bir devamı görülebilir. Çünkü Alman Herman Toledo'ya geri döndükten sonra 1256 yılında *Retorik* ve *Poetik* üzerine şerhleri tercüme etti.

Arapça mantık kitaplarına ilgi İspanya'da on üçüncü yüzyılda da devam etti. Çünkü Barcelona'daki Dominiken *ekolünde* (studium) Arapça ve İbranice öğreten Dominikenlerden Roman Marti, Galen'in *Kanıt Üzerine Kitabı* (Book on Proof)'ndan ve İbn Rüşd'ün *Topikler*⁷ üzerine şerhinden (doğrudan orijinal Arapçadan) faydalandı ve yorulmaz vaiz ve risale yazarı Ramon Llull da Gazali mantığını Arapçadan Katalan versiyonuna dönüştürdü.⁸

Lunali William İbn Rüşd'ü Latinceye tercüme ederken, aynı zamanda Jacob Anatoli de *İsagoci*, *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci* ve *İkinci Analitikler* üzerine Orta Şerhleri İbraniceye tercüme etti. O da Napoli'de çalışıyordu ve himayesi için II. Frederick'e bilhassa teşekkür etmektedir. Anatoli, İbn Rüşd'ün diğer metinlerini tercüme eden Tibbonids adındaki Yahudi mütercimler ailesine mensuptu. İbn Rüşd'ün eserlerini İbraniceye tercüme etme geleneği, Arapça eserlerin İbranice metinlerinin Latinceye tercüme edilmeye başlandığı 15. Yüzyılın son devrelerinden itibaren Latin geleneği üzerinde etkili oldu. Bu sürecin doruk noktası, Aristoteles'in çalışmalarının en 'mükemmel' ve ayrıntılı baskılarının Latince olarak ortaya çıkışıdır. Bu eserler ilk defa 1550-52⁹ yılında Venice'de Giunta kardeşler tarafından büyük bir gösteriş ve törenle basıldı ve daha sonraki zamanlarda da birkaç defa yeni-

6 C. Burnett, "The "Sons of Averroes with the Emperor Frederick" and the transmission of the Philosophical Works of Ibn Rushd" *Averroes and the Aristotelian Tradition* içinde, ed. G. Endress and J.A. Aertsen, Leiden: Brill, 1999, 259-99 (s. 267) ve D.N. Hasse, Mosul and Frederick II Hohenstaufen: Esirruddin el-Ebheri ve Siraceddin el-Urmevi hakkında notlar, *Occident et Proche-Orient* içinde: *Contacts scientifiques au temps des Croisades*, ed. I. Draelants, A. Tihon ve B. Van den Abeele, Turnhout: Brepols, ss. 145-163.

7 Er-Râzî'nin *Doubts on Galen* [Galen üzerine Şüpheler]'den Marti'nin tercüme ettiği uzun bir pasajda yer alan "Book of Proof" [Kanıt Kitabı]'dan alıntı, ed. C. Burnett, "Encounters with Râzî the Philosopher: Constantine the African, Petrus Alfonsi and Ramon Marti", *Pensamiento medieval hispano: homenaje a Horacio Santiago-Otro* içinde, Madrid: CSIC, 1998, ss. 974-92.

8 C. Lohr, "Raimundus Lullus' Compendium Logicae Algazalis", Ph. D., Freiburg im Breisgau, 1967 ve id., "Logica Algazalis. Introduction and Critical Text", *Traditio*, 21, 1965, ss. 223-90.

9 *Aristotelis Stagiritae omnia quae extant opera . . . Averrois Cordubensis in ea opera omnes . . . commentarii*, ed. G. B. Bagolini, 11 vols, Venice: Giunta, 1550-52.

den basıldı. Şu başlıkta da gösterildiği gibi, İbn Rüşd'ün şerhleri Aristoteles'in Latince metinlerine eşlik ediyordu: 'Aristotalis omnia quae extant opera ... Averrois cordubensis in ea opera omnes qui ad haec usque tempora pervenere, commentarii' ('Aristoteles'in günümüze kadar gelen bütün çalışmaları... ve Kurtubalı İbn Rüşd'ün bu çalışmalar hakkında günümüzde mevcut olan şerhleri').¹⁰ Bu baskının zenginliğine örnek olarak mantık hakkında yazılmış ciltlerde yer alan şu çalışmalar verilebilir:

1. İbn Rüşd'ün Orta Şerhleri ve Levi Gersonides'in 'mükemmel yorumu' ile birlikte Porphyrios'un *İsagoci'si*, *Kategoriler* ve *Önermeler*. Her ikisi de Jacob Mantinus tarafından tercüme edilmiştir.
2. *Birinci Analitikler* ile birlikte İbn Rüşd'ün *Orta Şerhleri* Johannes Franciscus Burana tarafından tercüme edildi.
3. *İkinci Analitikler* ile birlikte İbn Rüşd'ün *Büyük Şerhleri'nin* İbraniceden üç tercümesi; bu tercümeleri yapanlar Abraham De Balmas, Johannes Franciscus Burana ve Jacob Mantinus'tur. Bu tercüme paralel üç sütunla başlar ve Mantinus'un 'altın' (*aureus*) tercümesi *morte preventus* bittikten sonra iki sütun halinde sona kadar devam eder. *Toplam* 1136 sayfadır. Aynı zamanda İbn Rüşd'ün *Orta Şerhleri*, Johannes Franciscus Burana tarafından da tercüme edilmiştir.
4. Abraham de Balmas tarafından tercüme edilen İbn Rüşd'ün mantığın bütünüyle ilgili özetleri ve incelemeleri.
5. Yine Burana tarafından tercüme edilen ve tamamen Arap müelliflere atfedilen mantıktaki özel konulara dair olağanüstü risaleler serisi, şu şekilde sıralanır:
6. İbn Rüşd, *Epistola de primate praedicatorum in demonstrationibus*
7. Abualkasis Benadaris (Ebu'l-Kasım İbn İdris), *Quaesita de notificatione generis et speciei*.
8. Alhagiag bin Thalmus (İbn Tumlûs), *Quaesitum*
9. Abulkasim Mahmath ben Kasam (Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Kâsım), *Quaesitum*
10. Abuhabad Adhadrahman ben Iohar (Ebu 'Abdurrahmân İbn Cafer) *Epistole*
11. Abraham de Balmas tarafından tercüme edilen İbn Rüşd'ün Orta Şerhleriyle birlikte *Topikler* ve *Sofistik Elenchi* ve Jacob Mantinus

10 Bkz., C. Burnett, "The Second Revelation of Arabic Philosophy and Science: 14992-1562" in *Islam and the Italian Renaissance*, ed. A. Contadini and C. Burnett, London: The Warburg Institute, 1999, ss. 185-98.

tarafından yapılan *Topikler* üzerine Orta Şerhlerin tamamlanmamış bir tercümesi.

Görüldüğü üzere, özellikle II Frederick'in sarayında ve on altıncı yüzyıl ortalarında Aristotelesçi filozoflar arasında Arap mantığına büyük bir ilgi bulunmaktaydı. İbn Rüşd'ün Orta Şerhlerinin Orta Çağ tercümelerinin el yazmaları, Orta Çağ boyunca Aristoteles'in orijinal *Poetik*'inin işlevini yerine getiren *Poetik* üzerine olan [şerh] dışında günümüze kadar gelememiştir. Ancak, bir el yazması, bir metnin popülerliğini yalnızca kısmi olarak gösterir. Buna mukabil şimdiye kadar bu şerhlerden birinin (yani *Önermeler* üzerine olan şerh) en geniş baskısını yapan Roland Hissete, günümüze kadar sadece üç el yazması gelmesine rağmen bu çalışmanın, bir erken dönem aslıyla (master) 1229 da Paris Üniversitesinde Iohannes Pagus ile Pariste okuyan iki Danimarkalı, Dacca'lı Martin ve John, en az bir tane de tanınmayan bir yazar tarafından kullanıldığını göstermiştir. Rönesans döneminde ise *Önermeler*'in potansiyel okuyucu kitlesi çok fazlaydı. Çünkü o 1483 ve 1560 arasında Aristoteles'in çalışmalarının basıldığı on iki yayında da bu şerh yer almaktaydı.¹¹ Dahası, Büyük Albert ve günümüze kadar gelen fragmentlerdeki referanslar, İbn Rüşd'ün şerhlerinden başka Farabi'nin en azından *Kategoriler* ve *Önermeler* özetlerinin ve *Birinci ve İkinci Analitikler* şerhlerinin Latin Orta Çağ'ında bilindiğini gösterir.¹² Daha da ötesi, *İkinci Analitikler*'in bir özeti, *İhvanı Safa (Brethren of Purity)* diye bilinen Arapça ansiklopediye dahil edilmiş ve Kindi'ye atfedilerek Latinceye tercüme edilmişti.¹³ Fakat bu mantık metinleri Arapça asıllı olduğundan Latince yazar ve okuyucular için birtakım problemlere neden olmaktaydı.

Her şeyden önce şuna dikkat edilmelidir: Orta Çağda Gerard, Gundissalinus ve Luna'lı William'ın da dahil olduğu mütercimlerin büyük bir kısmı için orijinalinin tamamen lafzi (literal) tercümesi bilinçli bir amaçtı. Sonuç ise Rönesans hümanistlerinin sık sık dikkat çektiği gibi 'ilkel Latince' (barbaric Latin) idi. (Sadece Llull'un Gazali mantığını şiirsel yorumu, bu aşırı lafzi tercümenin dışında kalmaktadır). Bu 'ilkel' Latince'nin örnekleri şunlardır; 'olmak' (esse) için 'bulmak' ('invenire') (V-C-D kökünden; lafzi olarak bulmak) kelimesinin kullanımı, - bunun sonucu olarak 'bir şey var etmek' için 'inventum' (lafzi olarak bir şey bulmak) ['ın kullanımı] - ve 'şey' (thing) için 'intentio' (ma'na, hem anlam hem de konu anlamında) [kelimesinin] kulla-

11 *Commentum Medium* ed. Hisasete, ss. 4*-7* ve 19*-24*.

12 M. Grignaschi, "Les traductions latines des ouvrages de la logique et l'abrege d'Alfarabi", *Archives d'histoire doctrinale et litteraire du moyen age*, 39, 1972, ss. 41-107.

13 Ed. A. Nagy in *Die philosophischen Abhandlungen des Ja'qub ben Ishaq al-Kindi, Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, 2, 1897, ss. 41-64.

nımıdır.¹⁴ Bir kimse aşağıda ilişkili kelimelerin italik yazıldığı yerlerde Luna'lı William ile Jacob Mantinus'un tercümelerini karşılaştırabilir.¹⁵

Lunalı William, ed. Hissete, s. 3: Et nomen et verbum simulantur *intentionibus* simplicibus, que non sunt vere naque false, et sunt ille que *inveniuntur* preter divisionem et compositionem: verbi gratia: sermo noster 'homo' et 'albedo' quoniam, cum non coniungitur ei '*invenitur*', aut '*non invenitur*', non est adhuc neque verum neque falsum; sed significat quidem rem cui innuitur preter quod disponatur res illa per verum et falsum. Et propter hoc sermo noster 'hyrococerus' et 'acnhagaribach' non disponitur per verum neque falsum. Dum non coniungitur cum eo sermo noster '*invenitur*' aut '*non invenitur*', aut absolute aut in tempore, et dicatur 'hyrococervus *inventus*', "hyrococervus non *inventus*', aut 'hyrococervus *invenitur* aut '*non invenitur*'.

Mantinus, ed. Giunta, I, cilt (fol.) 68 vd: Nomen autem et verbum similia sunt rebus simplicibus, quae neque verum neque falsum significat, eo quod sunt sine aliqua compositone vel divisione, ut homo vel album, quoniam, si non additur ei '*est*' vel '*non est*', tunc nec verum neque falsum significat. Sed significat rem individuum, sine tamen aliquo vero vel falso. Et ideo cum dicimus 'hircocervum' aut 'chimeram', neque verum neque falsum significamus, nisi addiderimus eis '*est*' vel '*non est*' sive simpliciter vel secundum tempus, et dicamus 'hircocervus *est*' vel '*non est*', vel 'chimera *fuit*' vel '*non fuit*'.

Cremonalı Gerard'ın İkinci Analitikler tercümesindeki örnekler, Yunanca- Arapça- Latince tercümenin bir başka karakteristik yapısını gösterir:

14 A. Maieru, "Influenze arabe e discussioni sula natura della logica presso i latini fra XIII e XIV secolo" *la diffusiione dele scienze islamiche nel medio evo europeo* içinde, ed. B. Scarcia Amoretti, Rome. Accademia nazionale dei Lincei, 1987, SS. 243-267.

15 Charles Butterworth bu Arapça[ibareyi] şu şekilde tercüme eder: "Özne ve yüklem ne doğru ne de yanlış olan müfred fikirler olma yani her biri müfred (separated) veya mürekkep olmaksızın alınmaları yönünden benzerdirler. Buna örnek, "insan" ve "beyazlık" sözüdür. Bu söz, "var olma" veya "var olmama" ile birleşmediği sürece, ne doğru ne de yanlıştır. Doğru veya yanlış bir şey atfedilmekçe o, bunun yerine işaret edilen bir şeyi gösterir. Buna göre "vardır" ya da "yoktur" [kelimeleriyle] birleştirilmekçe -ister nitelik veya belli bir zamana göre olsun isterse olmasın- "keçi-geyik" (goat stag) ve "anka" (griffoni) sözüme ne doğruluk ne de yanlışlık atfedilebilir. O halde biz "keçi-geyik vardır", " keçi-geyik yoktur" veya "keçi-geyik vardır ya da yoktur" deriz." C.E. Butterworth, *Aristoteles'in Kategoriler ve Önermeleri üzerine İbn Rüşd'ün Orta Şerhleri*, Princeton: Princeton Üniversitesi Baskısı, 1983, s. 126.

* Entimem veya matvi kıyas, günlük hayattaki konuşmalarda ve bilimsel bir meseleyi izah etmede, düşünceler tam bir kıyas formunda ortaya konulmadan veya muhatabın bildiği varsayılarak öncüllerden biri zikredilmeden yapılan akıl yürütmedir. Bu akıl yürütme türü "zihinde tam ifade de eksik kıyas" diye tanımlanır. Rene Descartes'in (1591-1650)'ün ünlü "Düşünüyorum o halde varım" sözü bu kıyası örnekler. Descartes burada "Her düşünen vardır" önermesini gizlemiştir. Mütercim.

Arapça bileşik sözlerden (words) oluşmaz. Bu yüzden *hipotez* 'asıl konu' (asl mevdu) yerine yerleştirilen olur ki, doğal olarak Gerard'ın tercümesinde de 'asılın yerine konan' (radix posita) vardır ve *entimem*, altında gizli kıyas bulunan ('syllogismus occultus') 'mudmar kıyas', 'matvi kıyas' haline gelir.* (Açıkçası 'kıyas' teriminin kullanımı karışıktır).¹⁶

Toledo'daki başarılı tercüme girişiminin bir sonucu olarak, Arapça terimlerin aynısını Latince tercümelerde de kullanmanın dahil olduğu bu lafzi üslup, Arapçadan yapılan bütün tercümelerde uygulandı. Skolastik filozoflar, kelimelerin stilleri ve özel anlamları noktasında bizim taktirimizin ötesinde bir aşinalığa sahiptiler. Albertus Magnus ve Thomas Aquinas gibi bilim adamları, İbn Sina, İbn Rüşd ve diğer İslam Filozoflarının doktrinlerini yalnızca Latince tercüme aracılığıyla öğrenmelerine rağmen, onları fevkalade doğru anladılar ve örneğin 'inventum'un 'bulmak' (found) anlamında olduğu yer ile onun basit bir şekilde 'var olma' (existing) anlamında olduğu yeri; 'intentio' nun basit bir şekilde 'bir şey (a thing) veya özne (the subject)' anlamında olduğu durumları ayırt ettiler. Bununla birlikte Latince tercümenin karıştırılan veya onlar tarafından bile anlaşılmayan yönleri de vardır. Yukarıda alıntılanan pasaj bunlardan biridir. İbn Rüşd, Aristoteles'in metinlerinde zikredilen mitolojik hayvan 'hyrcocervus' ('keçi-geyik' goat-stag) yerine, gayet mantıklı bir şekilde Arap mitolojisinde en yakın eşdeğeri 'anka muğrib' -'anka kuşu'nu - koydu. Luna'lı William bu anlaşılmasız kelimeleri sadece okunuşuyla Latinceleştirdi ('anchagaribach'- o, gerçekte sağlam/asıl olmayan Arapça el yazmasındaki "anka gariba"yı okudu -tuhaf kuş). Bu durum kısa bir süre sonra Latince el yazması ve baskılara 'anchagaribach, anquaganba, anquagauba, auquagariba vb.' şeklinde yayıldı. Bununla birlikte Martinus, İbn Rüşd'ün Arap okuyucularına yapmış olduğu şeyi Latin okuyucularına yapar; o bu duruma karşılık olarak kendilerinin önceden beri bildikleri ejderha (chimera) kelimesini bulur.

Arapçadan yapılan lafzi tercüme anlaşılmamanın neden olduğu bir başka örnek, ismin hallerinin kullanımı tartışmasıdır.¹⁷

Luna'lı William, ed. Hissete, s. 7: Et nomen etiam, cum genitivatur aut accusativatur aut mutatur mutatione alia huiusmodi, non dicitur nomen absolute, sed nomen declinatum. ... differentia est inter declinatum et non declinatum (et illud est in casu 'u' in lingua arabica). ...

16 Daha fazla detay için bkz. Hugonnard-Roche, "Les oeures de logique", ss., 50-51.

17 Butterworth (s. 128) şöyle tercüme eder: "Üstelik bir isim, i- halinde (me'ulünbih, belirtili, accusative) ve in halinde (tamlayan, izafet, genitive) konulduğunda veya benzer şekilde değiştirildiğinde, onun salt anlamıyla bir isim olduğu söylenemez, çekilmiş bir isim olduğu söylenir. ... Çekilmiş bir isimle çekilmemiş bir isim arasındaki fark, -Arap dilinde (speech), ismin yalın halde olmasıdır (bire bir olarak bu durum 'u' ile son bulur). ..."

Mantinus, ed. Giunta, I, cilt/varak/yaprak (fols.) 69v-70r: Nomen preterea cum est in genitivo, vel accusativo, vel alio casu, vel mutatur aliqua alia simili mutatione, tunc non dicitur simpliciter nomen, sed nomen casuale. ... Interest tamen inter obliquum et non obliquum nomen, ut in lingua Arabic patet. ...

Luna'lı William'ın Arapça metnin tercümesini doğru bir şekilde yapabildiği söylenebilir. (Kelimenin sonundaki 'u' hali) fakat bu, daha önce 'in cau' (vel. sim.) şeklinde yazan katipler tarafından karıştırılmıştı ve Mantinus bu ibareyi basitçe göz ardı etti.

İbn Rüşd'ün Orta Şerhlerinin Latince tercümesiyle ilgili problem genel olarak aşağıdaki gibi özetlenebilir:

İbn Rüşd'ün Orta Şerhlerdeki amacı, Aristoteles'in metnini (doğrudan alıntılama) hem Aristoteles'in kanıtlarının mantıksal silsilesini ortaya çıkarmak (bu şerhlerinde konuları düzenlemek için 'Porphyrios ağacını' kullanması) hem de konuları Arap okuyucu için anlaşılabilir kılmaktır.¹⁸

Orta şerhlerin Latince lafzi tercümeleri, kendi okuyucusuna bir ayrıcalık tanımadı. Bazı Arapça-Latince tercümelerde mütercim, metnin kendisini değiştirmeyen [sayfanın kenarına] Arap dil ve kültüründeki bazı özel şeylerin anlamını izah eden bir sözlükçe ekler. Lunalı William'ın böyle yaptığına dair çok az kanıt vardır.

Bu tür tercümenin en açık örneği, yukarıda zikredildiği gibi orta çağın tamamında Aristoteles'in *Poetik*'i yerine hizmet eden *Poetik*'in Orta Şerhinde görülebilir. Aristoteles kendi eserini zenginleştirmek için Yunan şiirinden birçok alıntı yapmıştı. İbn Rüşd sistematik bir şekilde bunların yerine Arap şiirinden çok iyi seçilmiş parçalar yerleştirdi. Alman Herman İbn Rüşd'ün metnini Latinceye tercüme ederken Latin şiirinden örnekler *koymadı*, aksine Arap şiirinden seçilen bütün parçaları olduğu gibi Latince'ye tercüme etti, böylece farkında olmadan Orta Çağda Arap şiirinin yegane Latince antolojisini meydana getirmiş oldu.¹⁹

Buna ilaveten mantık üzerine yazılmış Yunanca metinleri geri canlandırma (recovering) noktasında Arapça ciddi bir biçimde yanıltıcı olabilir. Örneğin Hugonnard-Roche, *İkinci Analitikler*'in Arapça metni ve İbn Rüşd tarafından da kullanılmış olan Themistius'un İkinci Analitikler şerhini, Yunanca metnin yorumları olarak göstermiştir. Bu yorumun bir sonucu da

18 Bkz. J. Puig Mondada, "Averroes' Commentaries on Aristotle: to Explain and Interpret", in the proceedings of *II commento filosofico nell'Occidente latino (saec XIII-XV)*, Firenze-Pisa, 19-21 Oct. 2000 (baskıda).

19 Bkz. W. F. Bogges, "hermannus Alemannus' Latin Anthology of Arabic Poetry", *Journal of the American Oriental Society*, 88, 1968, ss. 657-70.

Aristoteles'in bilimde mantığın rolüyle ilgili anlayışının tahrif edilmesidir.²⁰ Aristoteles'in öğretilerine göre, mantık ilk prensipleri inceler fakat ispatlamaz. Gerard'ın tercüme ettiği *İkinci Analitikler*'in Arapça versiyonu, aksine *mantık sanatının* (ars dialectica) bütün bilimlerin tümel önermelerini ispatlamaya çalıştığını ileri sürer. O halde Orta Çağ'daki Arapça mantık metinlerinin Latince tercümelerinde karşılaşılan bu karışıklıklar göz önüne alındığında, ilk olarak onları tercüme etmenin sebepleri nelerdir?

Bu soruya en kolay şekilde Cremonalı Gerard'ın durumuyla cevap verilebilir. On ikinci yüzyıl ve gerçekte on üçüncü yüzyıl Toledo şartlarında Yunancadan tercüme yapmak için hiçbir neden yoktu. Aksine, bu bölgede Arap kültürü o kadar baskın ve gelişmişti ki, yapılan iş sadece Latince'de bu kültürü mümkün olduğunca tekrarlamaktı. Dahası hem Cremonalı Gerard hem de Gundissalinus kendi düzenlemelerine (replication) temel olan model bir müfredata sahiptiler; her iki bilim adamının da tercüme ettiği Farabi'nin *Bilimler Sınıflaması* (veya *Sayımı*) buna örnek teşkil eder. Farabi, sadece Aristotelesçi 'felsefe' alanında yer alan konular için bir şablon oluşturmadı aynı zamanda bu süreçte kullanılması gereken ders kitaplarını da gösterdi. Farabi'nin kitabının ikinci bölümü (gramer bölümünden sonra) mantık üzerine idi (Gerard 'diyalektik'; Gundissalinus 'mantık'). O, bu bölümde *İsagoci*, *Kategoriler* vb.'lerinin temel konularını sistematik bir şekilde inceledi ve *Topikler*, *Birinci* ve *İkinci Analitikler*'den meydana gelen sekiz kitapla bitirdi. Farabi'ye göre mantık *Matematik*, *Fizik*, *Metafizik* ve moral bilimlerin ele alındığı felsefenin diğer dalları için zorunlu bir giriştir. Gerard tüm bu alanlarla ilgili Arapça metinleri tercüme etti ve, 'dictus Magister' yani 'mükemmel Öğretmen' olarak gösterildiği yer olan Toledo'da 'Arapça bilimleri Latince' öğretilmesine dair yeterli delil bulunmaktadır.

Gerard, öğrencilerince de çok iyi bilinen, Ahmed İbn Yusuf İbn İbrahim el-Daya'nın *Oran ve Orantı Üzerine Risale*'sinden²¹ alıp tercüme ettiği başka bir metinden, mantığın matematik (özellikle geometri) çalışmak için zorunlu temel olduğunu görmüştü. Bu metnin konusu geometridir fakat İbn Yusuf eserine, hizmet ettiği Prensin önünde yapıldığı kuvvetle muhtemel, farklı geometriciler arasındaki bir münazaradan söz eden uzun bir girişle başlar. Bu münazaranın ana konusu, mantığın geometriye zorunlu bir giriş olduğunu ispatlamaktır. Matematiği pratik olarak bilmek veya teorik metinleri

20 Hugonnard-Roche, "les oeuvres de logique", ss. 52-4.

21 İbn Yusuf dokuzuncu yüzyılın sonları ile onuncu yüz yılın başlarında Kahire'de yaşadığı ve orada Tulun Sultanlarına hizmet etti.

ezberlemek yeterli değildir; bu sanatın *prensiplerinin* ancak daha yüksek bir sanata yani mantığa dayanılarak kavranılabileceği anlaşılmalıdır.²²

Bu bağlamda Cremonalı Gerard'ın şahsi gayretine de dikkat çekmek gerekir. Gerard, Boethius'un tercümesinden bu yana bilinmekte olan 'eski mantık' metinlerini tercüme etmeye ihtiyaç duymadı, fakat *İkinci Analitiklerin* mevcut Arapça versiyonunu tercüme etmeye kendisini mecbur hissetti. Çünkü bu kitap, çeşitli kanıtlanma yolları için kuralları, çeşitli kıyas türleriyle, bilimde kullanılan kanıtlamalarla, özellikle de kesin kanıtlanma kurallarıyla ilgiliydi. Eserin önemini, Arapçada 'Kitabu'l-Burhan' olarak bilinen *İkinci Analitikler*'i, lafzen *De Demonstrationibus* olarak çevirmesinden anlayabiliriz. Buna ilaveten Gerard, Aristoteles'in çok zor olan metnini anlamaya yardım etmesi için, dördüncü yüzyıl sonu Yunan filozofu Temistius'un *İkinci Analitikler*²³ üzerine yorumunu da Arapçadan tercüme etti. Gerard'ın 1187'de ölümünden hemen sonra oluşturulan eserlerinin bibliyografyasında Latince bir kopyası bulunmayan 'Farabi'nin Kıyas'ı' (Farabi *De syllogismo*) da zikredilir, fakat o muhtemelen *İkinci Analitikler* üzerine Farabi'nin şerhidir (veya böyle bir şerhin parçasıdır). Felsefe müfredatında mantığın önceliği, ölümünden hemen sonra çalışmalarının bir listesini oluşturan Gerard'ın öğrencilerinin, mantığı ilk sıraya koymaları ile en iyi şekilde gösterilebilir.

Lunali William'a gelince, ne yazık ki, herhangi bir ithaf (dedication) yazmadığından ve yaptıkları hakkında hiçbir referansa sahip olmadığımızdan, onun neden İbn Rüşd'ün Orta Şerhlerini tercüme etmeye giriştiğini sadece tahmin edebiliriz. Benim ileri sürebileceklerim şunlardır; Yahudi ve Hıristiyan bilim adamları, İbn Rüşd'ün Aristoteles'in bütün çalışmalarını şerh ettiğini (Orta Şerhler) ve kelimesi kelimesine açıklayıcı ifadeler yazdığını (Büyük Şerhler) öğrenince, Şarih'in çalışmalarının *tamamını* İbranice ve Latinceye aktarmanın önemli olduğunu kavradılar. Bu düşünce, özellikle Antik Yunan filozoflarının Aristoteles yorumları, yalnızca parçalar halinde bilindiğinden yerindeydi (Bizans filozofları, İbn Rüşd'ün yaptığı gibi, bu boşluğu doldurmaya çalışıyorlardı) ve İbn Rüşd'ün, Aphrodisiaslı İskender'i kendi yorumuna giriş noktası olarak kullandığı, Themistius ve Philoponus gibi diğer Yunan filozoflarının yorumlarını da tartışmaya açtığı biliniyordu. Böylece biz İbn Rüşd'ün mantıksal metinlerinin *Orta Şerhler* tercümesini daha büyük bir girişimin parçası olarak görebiliriz. Ayrıca bu çalışmaların el yazması ve yazılı baskılarından, İbn Rüşd'ün diğer şerhleriyle birlikte dolaştığı anlaşılmalıdır. Buna ilaveten imparator II Fredrick'in

22 Bkz. C. Burnett, "Dialectic and Mathematics according to Ahmad İbn Yusuf: A Model for Gerard of Cremona's Programme of Translation and Teaching?" *Langage, sciences, philosophie au xiie siècle* içinde, ed. J. Biard, Paris: Librairie philosophique J. Vrin, 1999, ss. 83-92.

23 Bu çalışmanın doğrudan Yunancadan tercümesi 1481'e kadar yapılmadı.

bizzat örnek olarak ve sponsorluk yaparak cesaretlendirdiği çevresinin, İslam mantığına güçlü bir ilgi duyduğuna da dikkat çekilebilir.²⁴

Rönesans döneminde, kapsamlı ve detaylı çalışmalar için daha büyük bir çaba görmekteyiz. Bu çabayı İbn Rüşd'ün Aristoteles *Organon*'una yaptığı şerhlerin yanı sıra pek çok Arapça mantık kitabının 1550-52 yılları arasındaki Guintia baskısında yer verilmesinden anlayabiliriz. Arapça mantık metinlerine bu derece ilgi, ancak son zamanlarda yeniden canlanmıştır.

TEŞEKKÜR

Tavsiyelerinden dolayı Dag Nikolaus Hasse ve Dimitri Gutas'a müteşekkirim.

---

24 Bkz. Yukarıda s. 3.